

Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış

A General Look Into The Geographical Areas Where Ahıska Turks Have Been Living Since The Soviet Period Together With The Emigrations

Rehman SEFEROV* - Ayhan AKIŞ**

ÖZET

Araştırma sahasını oluşturan Ahıska, Gürcistan toprakları içerisinde Kafkasya Bölgesi'nin güneybatısında yer almaktadır. Ahıska kuzeyden ve doğudan Gürcistan; güneyden Ermenistan; güneybatıdan Türkiye; batıdan Acaristan Özerk Cumhuriyeti'yle (Gürcistan) çevrelenmiştir. Ahıska bölgesinin toplam yüzölçümü 6.260 km²'dir.

Bu araştırmanın amacı Sovyet döneminden günümüze Ahıska Türklerinin göç/sürgün sonucu yaşadıkları coğrafya ve karşılaştıkları sorunlar ile çözüm yollarını değerlendirmektedir. Bu araştırma daha çok literatüre dayanmasına karşın çalışmada bazı Ahıska Türküyle günümüzde yaşadıkları yerlerdeki sosyo-ekonomik ve kültürel uyumlarıyla alakalı mülakatlar da yapılmıştır.

1921'de Sovyetler Birliği'ne bağlanan Ahıska için bu tarihten itibaren yeni bir dönem başlamıştır. Çünkü Sovyetler Birliği Abhaz, Asetin ve Acarlara özerklik verirken Ahıska Türklerine vermemiştir. 1921'den itibaren Ahıska Türklerine Sovyetler Birliği tarafından değişik baskı ve şiddet uygulanmıştır. 1944 yılında Stalin Hükümeti tarafından Ahıska Türklerinin önemli bir kısmı (100.000-120.000) Orta Asya'ya sürgün edilmiştir. İlk bu tarihte sürgün edilen Ahıska Türkleri bir daha anayurtlarına dönememişlerdir. Bugünkü nüfusu 600.000 dolayında olan Ahıska Türkleri 10-15 ülkede ve 100 kadar bölgede göçmen olarak yaşamaktadırlar. Ahıska Türkleri kendi yönetimi olmayan tek Türk topluluğudur. Bu topluluk soyo-ekonomik, kültürel ve eğitim anlamında ciddi problemlerle karşı karşıyadır. Bütün bu zorluklara rağmen Ahıska Türkleri; Türklüklerinden hiçbir şey kaybetmeden dünyada yaşamlarını sürdürmesini bilmişlerdir.

ANAHTAR KELİMELER

Ahıska, Ahıska Türkleri, Sovyet Dönemi, Göç, 1944 Sürgünü.

* Dr., Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (AMEA) Coğrafya Enstitüsü.

** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

ABSTRACT

Ahıska, the scope of the study, lies in the southwest of Caucasian Region within the boundaries of Georgia. Ahıska is surrounded from the north and east by Georgia; from the south by Armenia; from the southwest by Turkey; and from the west by the Autonomous Republic of Acaristan (Georgia). It has an area measuring 6.260 km² totally.

The aim of this study is to evaluate the geographical areas where Ahıska Turks have lived, the problems they have encountered because of emigration/exile since the Soviet period, and the ways those problems have been solved. Although the study was based on literature, some Ahıska Turks were interviewed regarding the socio-economic and the cultural adaptation to the places where they lived. Some daily publications and statistical data were also used in this study.

The Soviet Union granted autonomy to Abhazs, Asetins, and Acars, but they did not grant it to Ahıska. Thus a new period began for Ahıska in 1921 when it was annexed to the Soviet Union. Starting from 1921, various tyranny and violence policies were imposed on Ahıska Turks by the Soviet Union. A great majority of Ahıska Turks (100.000-120.000) were exiled to the Middle East by the government ruled by Stalin in 1944. Ahıska Turks, first exiled then, have never been able to return to their homeland so far. About 600.000 Ahıska Turks live as immigrants in 15 countries and some 100 regions, and they are the only Turkish community who do not have self-government. They have serious socio-economic, cultural, and educational problems. In spite of the problems they have encountered so far, Ahıska Turks have been able to survive without losing anything from their Turkish quality.

•

KEY WORDS

Ahıska, Ahıska Turks, the Soviet Period, Emigration, Exile in 1944.

GİRİŞ

Çalışma sahası olan Ahıska, Gürcistan toprakları içerisinde Kafkasya Bölgesi'nin güneybatısında yer almaktadır. Ahıska'nın kuzeyinde ve doğusunda Gürcistan; güneyinde Ermenistan; güneybatısında Türkiye; batısında Acaristan Özerk Cumhuriyeti (Gürcistan) yer almaktadır (Şekil 1). Ahıska Türklerinin anavatanı olan bu bölge Ahıska, Adigün, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka gibi önemli yerleşim birimlerini kapsamaktadır. Ahıska bölgesinin toplam yüzölçümü ise 6.260 km²'dir.

Şekil 1. Ahıska Türklerinin Anayurdunun Haritası
(Agara, 2004'ten yararlanılmıştır.)

XVI. yüzyıldan 1828 Rus işgaline kadar Anadolu'dan bölgeye yerleştirilen ve Anadolu Türklüğünün ayrılmaz bir parçası olan Ahıska Türklerinin anavatanı bugünkü Gürcistan Cumhuriyeti'nin toprakları içinde kalan ve Türkiye ile komşu olan Ahıska bölgesidir. Bu bölge, Ahıska şehri ile yukarıda sayılan dört idari birimden ibarettir. Buraya yerleşen Türklere Ahıska Türkleri denmesinin sebebi ise bu vilayetleri içine alan bölgenin coğrafi isminin Ahıska olmasından ileri gelmektedir. Diğer taraftan, Dede Korkut Kitabı'ndaki "Ak-Sıka" "(Ak Kale)", 481 yılına ait kayıtlarda "Akesga" olarak anılan eski Oğuzlar beldesi olan Ahıska, Gürcüce "Yeni-Kale" anlamına gelen "Akhali-Tsikhe"nin Türkçe ve Farsça şekli olarak da yorumlanmaktadır (Aslan, 1995; Badalov, 2004). Ayrıca, "Akıska" kelimesini Ahıska civarındaki kavimler "Ahıska", "Akhır-kıska" ve "Ak-sıka" şeklinde telaffuz etmektedirler. Öte yandan, Gürcüler ise "Yeni-Kale" anlamına "Akhali-Tsikhe"nin kendi dillerinde olduğunu iddia etmektedir (Bayraktar, 1999).

II. Dünya Savaşı yıllarında Stalin'in "tehlikeli halklar"dan gördüğü Ahıska Türkleri 1944 Kasım'ında Orta Asya'ya sürülmüş ve Sovyetler Birliği'nin son yıllarına kadar bu bölgede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ancak, Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde Ahıska Türkleri Özbekistan'dan da kovulmuşlardır (Oğan, 2001). Bu dönemde Ahıska Türklerine Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan devletleri göçmenlik hakkı tanıyarak kucak açmışlardır. Böylece, günümüze kadar 600.000 dolayındaki Ahıska Türkleri ana yurtlarından sürgün edilmiştir. Ahıska Türkleri bugün göçmen olarak 15'e yakın ülkede yaşamaktadırlar. En kalabalık oldukları ülkeler ise Türkiye, Kazakistan, Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve Kırgızistan'dır (Bayraktar, 1999; Agara, 2004).

Ahıska Türkleri, birçok yönüyle Türkiye'nin de ilgisini çekmektedir. Bununla birlikte, gerek Türkiye'de gerekse Ahıska Türklerinin dağınık olarak yaşadıkları ülkelerde (özellikle Kırgızistan, Rusya Federasyonu ve Ukrayna vb.) kamuoyu, bu konu hakkında yeterli bilgiye sahip değildir. Kısacası, bugünkü coğrafyada daha çok eski Sovyetler Birliği'ni oluşturan ülkelerde, dağınık halde yaşayan ve Ahıska/Mesket Türkleri* olarak isimlendirilen bu Türk topluluğunun sorunu bu haliyle daha uzun yıllar devam edeceğe benzemektedir.

* Ahıska ve çevresine, bölgede bulunan Rusların verdiği coğrafi isim **Mesketiya** idi. Bu nedenle bölge halkına da Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde Mesket Türkleri denilmiştir.

Araştırmanın Amacı, Materyal ve Metodu

Bu araştırmanın amacı Sovyet döneminden günümüze Ahıska Türklerinin göç/sürgün sonucu yaşadıkları coğrafya ve karşılaştıkları sorunlar ile çözüm yollarını değerlendirmektedir. Özellikle, Ahıska Türklerine uygulanan sürgün sürecindeki ve sonrasındaki değişimin günümüzde nasıl bir etkiye yol açtığına anlaşılabilmesi, bu amaçla değişik araştırmalara zemin oluşturulması göz önünde bulundurularak böyle bir çalışma yapılmıştır.

Sovyet döneminde yapılan sürgünlerden sonra Ahıska Türklerinin tarihî coğrafyası her yönüyle karmaşık bir süreç içerisine girmiştir. Ağır ekonomik durum ve Ahıska Türklerinin yaşadıkları ülkelerdeki farklı yaşam koşulları, bu karmaşık süreci daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir.

Ahıska Türklerinin tarihî coğrafyası ve aynı zamanda kökeni uzun süredir tartışmalara konu olduğu halde, gerçek anlamda bilimsel çalışmalarda bütün yönleriyle ele alınmamıştır. Bunun yanı sıra, Ahıska Türklerinin, Ahıska'dan Orta Asya'ya sürgün edilmesinden sonra, gerek Rusya'da gerekse diğer Türk Cumhuriyetlerinde sürgün olayının gerçek sebep ve sonuçları henüz bütün açıklığıyla ortaya konulamamıştır. Kısacası, bu araştırmayı yaparken Ahıska Türklerinin kökeni, meskûn oldukları yerleşim alanları, dil özellikleri ve günümüzde yaşadıkları coğrafya çeşitli kaynak, istatistikî veri ve görüşlere dayandırılarak sistematize bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu araştırma sırasında öncelikle, "Ahıska Türklerinin tarihi ve coğrafyalarına" dair daha önce yapılmış çalışma ve araştırmalar incelenmiştir. Bu veriler ve bulguların analizleri detaylı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Öte yandan, 1944'teki Gürcistan'daki sürgünden ve 1989'daki Fergana olaylarından sonra, bu olaylardan Ahıska Türklerinin nasıl etkilendiği bu etkileşimin sorunlarıyla birlikte ele alınmıştır. Bazı Ahıska Türkleriyle günümüzde yaşadıkları yerlerdeki sosyo-ekonomik, kültürel uyumları ve vatan özlemleri konularında da mülakatlar yapılmıştır. Kısacası bu araştırma, daha çok Sovyet döneminden günümüze Ahıska Türkleri ve yaşadıkları coğrafyaya ilişkin çalışmaların incelenmesini içermektedir.

BULGULAR VE YORUMLAR

Ahıska Türkleri, nedensiz bir yere anavatanlarından sürgün edilmiş ve vatanlarına asla dönememişlerdir. Bu durum günümüz dünyasında tam bir insan hakları ihlalidir. Ahıska Türkleri, sürgüne rağmen dünyadaki varlıklarını örf,

adet ve inançlarında hiçbir şekilde ödün vermeden devam ettirmiş ve yüreklerinin bir yerlerinde vatan özlemlerini hep taze tutmuşlardır.

SOVYET DÖNEMİNDE AHISKA TÜRKLERİNİN TARİHİ COĞRAFYASI VE ZORUNLU GÖÇLERİ

Çarlık Rusyası ve Sovyetlerin izlediği yayılcı politika, Kafkasya topraklarında yaşayan Müslüman Türk topluluklarını, haliyle Ahıska Türklerini de derinden etkilemiştir. Kafkasya toprakları, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Rus yayılcılığına maruz kalmıştır. Rusların bilinçli ve zorunlu olarak uyguladıkları göç ve sürgün programları, bu topraklar üzerindeki potansiyel Türk birliğine engel olabilmek amacını taşımıştır. Çarlık rejimi ve daha sonra Sovyet yönetimi altında yaşayan Ahıska Türkleri ise her zaman kendisini Anadolu Türklerine dolayısıyla Türkiye'ye daha yakın hissetmiştir. Hem Türklerin adalet ve hoşgörü anlayışını yakından biliyor olmaları, hem de din ve dil birliğinin sözcüğü olması Rus işgali altında yaşayan Ahıska Türklerinin, daha çok Türkiye'nin merhametine, adaletine ve nizamına sığınmalarına neden olmuştur.

Özellikle Sovyet döneminde birkaç defa sürgüne tabii tutulan Ahıska Türkleri bu kanlı sürgünlerde Sovyetler Birliği'nin birçok bölgesine dağıtılmış ve binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Günümüzde Ahıska Türkleri 15'e yakın ülkede ve 100'den fazla bölgede yaşamaktadır. Bunların yaşadıkları ülke veya idari yerleşim birimlerine göre sosyal, kültürel ve eğitimle ilgili birçok problemleri doğal olarak ortaya çıkmaktadır.

16 Mart 1921 yılında Moskova Antlaşmasıyla Sovyetler Birliği'ne bağlanan Ahıska Bölgesi'nde yeni bir dönem başlamıştır. 1944-1989 arasında Orta Asya'da yaşayan Ahıska Türkleri, 1989'da Özbekistan'dan kovulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda özellikle sürgün yılları dikkate alınarak Ahıska Türklerinin tarihî coğrafyası aşağıdaki şekilde dönemlere ayrılarak incelenmiştir.

1920-1944 Dönemi

Ahıska'nın 1921'de Sovyetler Birliği'ne bağlanmasıyla Ahıska Türkleri için yeni bir dönem başlamıştır. Sovyet yönetimi, o dönemde zorla Gürcistan sınırları içerisinde bıraktıkları Abhaz, Asetin ve Acarlara özerk cumhuriyet kurma hakkı tanırken, Ahıska Türklerini yok saymıştır. Bu yıllarda Ahıska Türkleri, okullarda önce Arap, sonra Latin ve daha sonra da Kiril alfabesi ile eğitim görmüştür.

Ahıska'da 1927 yılına kadar geçen ilk altı yıllık süre içerisinde, Ahıska Türklerinin ileri gelenleri Sovyet yönetimi tarafından hapisanelere atılmıştır.

Özellikle, 1930'lu yıllarda başlatılan baskı ve şiddet döneminde binlerce aydın ve din adamı "Kemalist ve Pantürkist" suçlamasıyla evlerinden alınarak cezaevlerine konulmuş ve bu insanlardan bir daha hiçbir haber alınamamıştır. Daha sonra Stalin'in de desteği ile Gürcü şovenizmi güçlenerek, Ahıska Türklerinin büyük bölümünün soyadları Gürcüceye çevrilmiştir. 1938'de Sovyet Anayasa'sının kabulünden sonra, Ahıska Türkleri kayıtlara daha çok Azerbaycan milleti, dilleri ise Azerice olarak geçmiştir. Ancak bu durum, Rusların kendi amaçları ve politikaları açısından pek fayda getirmeyeceği anlaşılınca bundan da vazgeçilip, 1940 yılında Ahıska Türklerinin resmi dili Gürcüceye çevrilmiştir (Kukulov, 1999; Zeyrek, 2001). Bu uygulamadan anlaşılan; Ahıska Türklerinin bağlı oldukları Türk kimliğinden tamamen koparılmak istenmesidir.

Bu dönemde II. Dünya Savaşı'nın başlaması ve savaşa Sovyetler Birliği'nin de katılmasıyla 1938-1940 yıllarında Ahıska ve çevresine, Türkiye'ye mücavir sınırın korunması adı altında, on binlerce Sovyet askeri yerleştirilmiştir. 1940 yılına kadar hiç askere alınmayan Ahıska Türklerinden 40 bin dolayında kişi Alman cephesine sevk edilmiştir. Askere sevk edilenlerin yakınları ise Borcom'da demiryolu inşaatında çalıştırılmıştır. 1944'de Borcom'dan Vale'ye yapılan 70 km uzunluğundaki demiryolu yapımında binlerce Ahıska Türkü kötü koşullar sebebiyle hayatını kaybetmiştir (Aslan, 1995; Bayraktar, 1999). Sonuçta, Ahıska Türklerinin sürgün edilme düşüncesi Rus yöneticileri tarafından sürgünden 10-15 yıl öncesinden planlanmaya başlanmıştır (Agara, 2004).

1944-1989 Dönemi

Stalin hükümeti tarafından 1944 yılında, Devlet Savunma Komitesi kararına dayanılarak sınır güvenliği gerekçesiyle, Ahıska'nın 209 köyünden alınan 100-120 bin dolayındaki Ahıska Türkü, kış aylarında yük vagonlarına 8-10 aile halinde doldurularak Orta Asya'ya sürgün edilmiştir. Azerbaycan'ın o dönemdeki yöneticileri, Ahıska Türklerini Azerbaycan'a yerleştirmek istemiştir. Ancak Stalin'in kararının kesin olması nedeniyle Azerbaycan yönetiminin gayretleri de bir sonuç vermemiştir. Böylece vagonlar birkaç gün Azerbaycan'da bekledikten sonra, tekrar Orta Asya istikametine hareket ettirilmiştir. Bu yolculukta, Ural dağlarının soğuk havası birçok insanın hayatının sonu olmuştur. Bir buçuk ay süren yolculuk sonunda Ahıska Türkleri Orta Asya'ya: Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan çöllerine yerleştirilmiştir. Bu dönemde Ahıska Türklerinden önemli bir kısmı soğuk vagonlarda (20.000), Rus-Alman savaşında (25.000), hastalık ve açlıktan (30.000) ölmüştür (Kukulov, 1999; Agara, 2004).

Ahıska Türkleri 1944'te Orta Asya'ya sürülürken onların yarısından çoğu (yaklaşık 70 bin) Özbekistan'a yerleştirilmiştir. Özbekistan'da Ahıska Türkleri daha çok Fergana Vadisi ve Taşkent şehri olmak üzere Namangan, Andican, Sırderya, Buhara ve Semerkant gibi illere de yerleştirilmiştir (Bayraktar, 1999). 1956 yılında, Stalin'in ölümünden sonra, Ahıska Türkleri üzerinden kaldırılan sıkıyönetim uygulamasının ardından Özbekistan'daki Ahıska Türklerinin %30'dan fazlası Azerbaycan'a ve Rusya'nın Kafkasya Bölgesi'ne, anayurt Ahıska'ya yaklaşmak için, göç etmiştir (Hacılı, 1992; Piriyeva, 2005). Nitekim 1989 Fergana olaylarına kadar diğer Türk cumhuriyetlerine kıyasla Özbekistan'da daha çok Ahıska Türkü yaşamıştır. Şöyle ki; Fergana olaylarından önce bu ülkede Ahıska Türklerinin sayısı 140 bin dolayını bulmuştur. Ancak Fergana olaylarından sonra Ahıska Türklerinin büyük bir bölümü Özbekistan'dan zorla çıkarılmıştır.

1944'te Orta Asya'ya sürülen Ahıska Türkleri Özbekistan'dan başka önemli miktarlarda Kazakistan ve Kırgızistan'a da yerleştirilmiştir. Kazakistan'da daha çok eski başkent Alma-Ata, Çimkent ve Cambul'a, Kırgızistan'da ise daha çok başkent Bişkek ve Oş şehirlerine yerleştirilmişlerdir. Özellikle, 1944-1956 yılları arasında sürgün yerleri olan Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da sıkıyönetim şartları altında yaşayan Ahıska Türkleri, her türlü eğitim imkanından mahrum bırakılmışlardır. Ancak, Stalin'in ölümünden sonra gelen yönetim, 1956'dan itibaren onlara bir takım haklar vermiştir. Böylece yaşadıkları ülkenin eğitim diliyle eğitim alan Ahıska Türkleri, bu bölgelerdeki Rus okullarında eğitim görmeye başlamışlardır.

Sovyet rejiminde sürgün hayatı geçiren Ahıska Türkleri hep dışlanmış ve çok zor şartlar altında yaşam mücadelesi vermişlerdir. Ahıska Türkleri, kendilerine yapılan baskılara, haksızlıklara rağmen Türklüklerini, örf-adetlerini ve geleneklerini korumayı başarmışlardır (Agara, 2004).

1989-1991 Dönemi: Fergana Olayları

Stalin, 1944'te Ahıska Türklerinin Türkiye'ye sınır bölgelerde yaşıyor olmalarından endişeye kapılarak 100 binden fazla Ahıska Türkünü Orta Asya'ya çoğunlukla da Özbekistan'ın Fergana Vadisi'ne sürdüğünde: Özbekler, Ahıska Türklerini pek sıcak karşılamamışlardır. Özbeklerin bu antipatisi 1989'da Sovyetlerin dağılma sürecinde Sovyet yönetiminin provokatörleri sayesinde büyük bir şiddete dönüşmüştür.

1989'da Sovyetler Birliği'nin çökmesi sırasında Gürcistan bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Ahıska Türklerinin anayurtlarına yerleşmelerine sıcak bak-

mayan Sovyet yönetimi, bu sorunu Gürcistan'a baskı yapmak için kullanmıştır. Diğer taraftan, Sovyet yönetimi Gürcistan'a karşı, Özbekistan'da özellikle de Fergana vadisinde yerleşmiş bulunan Ahıska Türkleri arasında anavatanına dönme faaliyetlerinin güçlenmesi için çalışmıştır.

Sovyet yönetiminin "böl ve yönet" çalışmaları sonucu Özbekler ve Ahıska Türkleri arasında çok kısa bir zamanda düşmanlık başlamıştır. Böylece 45 yıl bir arada yaşayan bu iki toplum arasında şiddetli çatışmalar baş göstermiştir. Özbekistan'ın her tarafında Ahıska Türkleri tehdit edilmeye başlanmış, işlerinden çıkarılmış ve sevilmeyen bir toplum olarak görülmüşlerdir. 1989 yılının Haziran ayında Ahıska Türklerinin yoğun olduğu Fergana'da Ahıska Türkleriyle Özbekler arasında olaylar başlamış ve bu olaylar kısa sürede yayılmıştır (Aslan, 1995; Agara, 2004). Böylece, Özbekistan'da yüzlerce Ahıska Türkünün evinin yakılıp yıkılması, işkenceye maruz kalması, insanların ölümü ve yaralanması gibi olaylar sonucunda: 100 binden fazla (sadece Fergana'da 20-30 bin) Ahıska Türkü sürgüne tabi tutulmuştur. Böylece binlerce Ahıskalı, Sovyet askerlerinin eşliğinde Fergana'dan ayrılmıştır. Fergana vadisinde geçen 45 yıl sürgün hayatı da böylece tamamlanmıştır.

Bu sürgün sonrası Ahıska Türklerini daha çok Azerbaycan (50.000), Kazakistan ve Kırgızistan kabul ettiğinden söz konusu nüfusun büyük çoğunluğu bu ülkelere yerleşmiştir (Oğan, 2001). Ayrıca bir kısmı da Rusya'nın güneyindeki Krasnodar ve Rostov Bölgesi'ne aynı zamanda Kurs, Belgorad, Tula ve Smolensk şehirlerine yerleştirilmiştir (Bayraktar, 1999; Agara, 2004).

GÜNÜMÜZDE AHISKA TÜRKLERİNİN GÖÇLERİ VE YAŞADIKLARI COĞRAFYA

Yukarıda bahsedildiği gibi, Ahıska Türkleri dünyada birçok ülke ve bölgelerde yaşamaya zorlanmış vatan hasreti çeken çilekeş bir topluluktur. Bu Türk topluluğunun dünyada istediği tek şey onlara kendilerine ait olan vatanın iade edilmesidir.

Türkiye: Türkiye'de yaşayan Ahıska Türklerinin büyük çoğunluğunu: 1921'de Ahıska Rusya'ya bağlandığında Türkiye'nin Artvin ve Ardahan illerinde yaşayan Ahıska Türkleri oluşturmaktadır. Ayrıca, 1944'te sürgünün gerçekleştiği dönemde binlerce Ahıskalı, Rus askerleriyle çarpışmış ve onlarca kişinin hayatını kaybetmesi pahasına Türkiye'ye geçmeyi başarmışlardır. Bu göç edenler ve akrabaları halen Türkiye'nin Artvin, Ardahan, Ağrı, Bursa, İzmir, Ankara, İstanbul ve diğer bazı yerleşim birimlerinde yaşamaktadırlar. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'ye gelip yerleşen Ahıska Türklerinin nü-

fusu 50 bini aşmıştır. Bu nüfusun da büyük çoğunluğu Iğdır, İstanbul ve özellikle Bursa şehrine (Yeşilyayla, Teleferik, Zümrütevler, Kurtbasan ve Beşevler), Bursa'nın İnegöl ve Göksu ilçelerine yerleşmiştir. Böylece günümüzde 190 bin nüfusla Ahıska Türklerinin en fazla yaşadığı ülke Türkiye olmuştur (Tablo 1).

Tablo 1. Ahıska Türklerinin Ülkelere Göre Dağılımı (2006)

Ülkeler	Nüfus* (Bin Kişi)			
	1939	1959	1989	2006
Türkiye	50	75	115	190
Kazakistan	-	65	110	170
Rusya Federasyonu	10	25	60	85
Azerbaycan	-	3	20	50
Kırgızistan	-	20	30	45
Özbekistan	-	85	135	25
Ukrayna	-	4	7	15
ABD	-	-	-	10
Gürcistan	175	-	-	-
Diğer Ülkeler	5	8	10	15
Toplam Nüfus	240	285	487	605

Kaynak: 1939, 1959 ve 1989 Sovyet Nüfus Verileri.

Kazakistan: Sovyet Dönemi'nde Kazakistan'a gerek anlaşmalarla sağlanan nüfus değişimi ve gerekse sığınma yolu ile farklı dönemlerde çok fazla göçler olmuştur. Özellikle 1944 yılında Orta Asya'ya sürülen Ahıska Türklerinin bir kısmı Kazakistan'a (Alma-Ata, Çimkent, Cambul şehri ve çevresine) yerleştirilmiştir.

* Ahıska Türklerinin nüfusu konusunda farklı kaynaklarda değişik rakamlar bulunmaktadır. Bu kadar farklı rakamların çıkması, Ahıska Türklerinin 1944 sürgünü ve 1989 Fergana olaylarıyla birlikte, dağınık yaşamaları ve çoğunun buldukları ülkelerin vatandaşlığına geçmesiyle olmuştur. Ancak elde ettiğimiz farklı kaynaklar (1939, 1959 ve 1989 verileri *Sovyet nüfus sayımlarından* elde edilmiş) ve bulduğumuz kadarıyla her ülkenin istatistik kurumlarının verilerine dayanarak, Ahıska Türkleri nüfusunu ülkeler çerçevesinde tespit ederek, özellikle 2006 yılı verileri yaklaşık rakamlarla gösterilmeye çalışılmıştır.

Kazakistan'a Ahıska Türklerinin göçü bundan sonra da devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde girdiği dönemde Özbekistan'dan 1989 yılından itibaren zorunlu göçe tabi tutulan Ahıska Türklerini Kazakistan hükümeti kabul ederek farklı idari birimlere yerleştirmiştir. Özbekistan'dan göç eden Ahıska Türkleri, Kazakistan hükümeti tarafından daha çok eski başkent Alma-Ata, Çimkent, Cambul, Taraz ve Karaganda şehirlerine yerleştirilmiştir. Günümüzde Kazakistan'da yaşayan Ahıska Türkleri 170 bine ulaşmıştır. Bu nüfusun da büyük bir kısmı Alma-Ata, Çimkent, Cambul, Taraz, Karaganda, Semipalatinsk ve yeni başkent Astana şehirlerinde yaşamaktadır (Aslan, 1995; Badalov, 2004).

Rusya Federasyonu: Günümüzde Rusya Federasyonu'nda yaşayan toplam Ahıska Türkleri 85 bindir. Bu ülkede yaşayan nüfusun büyük bir kısmı Krasnodar ve Rostov bölgelerindedir. Genel olarak, Rusya'nın 30'a yakın idari yerleşim biriminde Ahıska Türkleri yaşamaktadır. En fazla buldukları yerleşmeler ise Krasnodar, Stavropol, Rostov, Naçık, Belgorad, Tula, Kursk, Smolensk ve Moskova'dır (Bayraktar, 1999; Agara, 2004).

Rusya'da özellikle Krasnodar Bölgesi'nde Ahıska Türklerinin insan hakları ve yetkileri ellerinden alınarak, eğitimsiz ve sağlıksız bir toplum haline getirilmeye çalışılmıştır. Rusya devleti Ahıska Türkü'nün sadece bir kısmına Rus pasaportu vermiş, çoğunluk bu haktan da mahrum kalmıştır. Rusya Federasyonu'nda sürgün hayatı geçiren Ahıska Türkleri hep dışlanmış ve çok zor şartlar altında yaşam mücadelesi vermiştir. Ahıska Türklerinin bu acı dramı karşısında ABD yönetimi devreye girmiş ve bazı Ahıska Türklerini mülteci olarak ülkesine kabul etmiştir. Böylece, Krasnodar Bölgesi'nde yaşayan 10 bin dolayında Ahıska Türkü ABD'ye göçmüştür (Agara, 2004; Amerika'nın Son Türkleri: Ahıskalılar, 08.02.2007).

Azerbaycan: 1956'da Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kongresi'nde kabul edilen seyahat ve iskan serbestliğine dair kararnameden, aynı zamanda sıkıyönetim uygulamasından, hemen sonra 1956-1958 yıllarında bir kısım Ahıska Türkü Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. Azerbaycan'da özellikle Muğan Bölgesi'nde, Ahıska'daki köy adlarıyla yeni yerleşim birimleri kurulmuştur. Azerbaycan'a Ahıska Türklerinin göçü bundan sonra da devam etmiştir. Özellikle 1989'daki Fergana olaylarından sonra Azerbaycan yeni bir göç dalgasına sahne olmuştur. O dönemde Azerbaycan 9.463 aileden ibaret toplam 49.239 Ahıska Türkünü kabul etmiştir. Böylece Azerbaycan yaklaşık 1 milyon civarındaki kendi göçmenlerinin (Karabağ ve Ermenistan göçmenleri) yanı sıra Ahıska Türklerine de, kendi vatandaşlarına tanıdığı, "göçmen" haklarını tanımıştır

(Oğan, 2001). Özbekistan'dan göç eden Ahıska Türkleri, Azerbaycan hükümeti tarafından daha çok Aran Bölgesi'nde Saatlı, Sabirabad ve Salyan idari birimlerine yerleştirilmiştir. Ayrıca bugün Bakü, Gence, Haçmaz, Deveçi, Oğuz, Gebele, İsmayılı, Şamahı, Beylegan, İmişli ve Bilesuvar'da da önemli miktarda Ahıska Türkü yaşamaktadır (Seferov, 2005). Günümüzde Azerbaycan'da yaşayan Ahıska Türklerinin nüfusu 50 bin dolayındadır (Tablo 1).

Kırgızistan: 1944 sürgününde, Ahıska Türklerinin yaklaşık 15 bini Kırgızistan'a ve bunun da %65'e yakını ülkenin kuzeyine başkent Bişkek çevresine yerleştirilirken, %35'i ise ülkenin güney bölgesine Oş ve çevresine yerleştirilmiştir. Kırgızistan'a Ahıska Türklerinin göçü bundan sonra da devam etmiştir. 1989'daki Fergana olaylarından sonra Kırgızistan'a yeni göçler olmuştur. Günümüzde Kırgızistan'da yaşayan toplam Ahıska Türkünün nüfusu 45 bine ulaşmıştır (Tablo 1), (Agara, 2004; Badalov, 2004).

Özbekistan: 1944 sürgününde, Ahıska Türkünün 70 bini Özbekistan'a yerleştirilmiştir. Özbekistan'daki Ahıska Türkleri, başta Fergana ve Taşkent olmak üzere Namangan, Andican, Sırderya, Buhara ve Semerkant gibi şehirlere yerleştirilmişlerdir. Ancak, 1956'da Ahıska Türkleri üzerinden kaldırılan sıkıyönetim uygulamasından sonra Özbekistan'daki Ahıska Türklerinin bir bölümü Azerbaycan'a ve Rusya'nın Kafkasya bölgesine göç etmiştir (Hacı, 1992; Piriyeva, 2005). Nitekim bununla birlikte 1989 Fergana olaylarına kadar diğer tüm ülkelere göre Ahıska Türklerinin en fazla yaşadığı ülke Özbekistan olmuştur. Şöyle ki, Fergana olaylarından önce bu ülkede toplam 140 bine yakın Ahıska Türkü yaşarken, Fergana olaylarından sonra Ahıska Türklerinin büyük bir bölümü Özbekistan'dan zorla çıkarılmıştır. Bu nedenle günümüzde Özbekistan'da yaşayan Ahıska Türklerinin nüfusu 25 bine düşmüştür. (Bayraktar, 1999; Badalov, 2004). Bu nüfusun da büyük bir kısmı Taşkent şehri ve çevresinde yaşamaktadır.

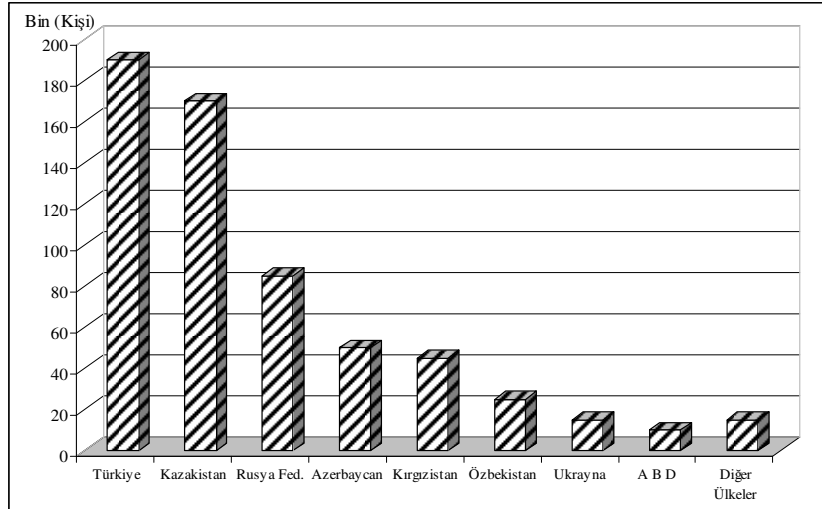
Ukrayna: Ukrayna'daki Ahıska Türklerinin nüfusu incelemiş olduğumuz diğer ülkelere nazaran daha azdır. Ancak, bu ülkeye de Özbekistan'da cereyan eden Fergana olaylarından sonra Ahıska Türkleri tarafından göç olmuştur. Böylece bu ülkede yaşayan Ahıska Türkleri nüfusu günümüzde 15 bine ulaşmıştır. Ukrayna'da Ahıska Türkleri daha çok başkent Kiev, Donetsk, Harkov şehirleri ve çevresindeki merkezlerde yaşamaktadırlar.

Ahıska Türklerinin Dramı ve Günümüzde ABD'ye Göçü

Sovyetlerin bilinçli ve zorunlu olarak uyguladıkları göç ve sürgün programları, bu topraklar üzerindeki potansiyel Türk birliğine engel olabilmek ama-

cını taşımıştır. Çarlık rejimi ve daha sonra da Sovyet yönetimi altında yaşayan Ahıska Türkleri bu nedenle her zaman kendisini Türkiye'ye daha yakın hissetmiştir. Bu nedenle Ahıska Türkleri daha çok Türkiye'ye sığınmışlardır. Rusya'nın güneyindeki Krasnodar ve Rostov Bölgesi'ne yerleştirilen Ahıska Türklerine, Rusya vatandaşlık hakkı ve devamlı ikamet izni vermemiştir. Bu nedenle, Ahıska Türkleri 2-3 ayda bir geçici ikamet izinlerini yenilemek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda mal mülk edinememiş birçok işte çalışamamış ve okullarda çocuklarına kötü muameleler edilmiştir (Bayraktar, 1999; Agara, 2004).

Bugün, Ahıska Türklerinin bu acı dramını Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği de fark etmiştir. Ayrıca, ABD yönetimi devreye girmiş ve bazı Ahıska Türklerini mülteci olarak ülkesine kabul etmiştir. Böylece, Ahıska Türkleri 2004 yılı sonundan itibaren kabileler halinde ABD'ye göç etmeye başlamıştır. Bugüne kadar 10 bin dolayında Ahıska Türkü ABD'ye göç etmiştir. ABD'ye göçen Ahıska Türkleri: Michigan, Texas, Pennsylvania, Florida, Wisconsin, Idaho ve Maryland eyaletlerine yerleştirilmişlerdir. ABD'ye gelen Ahıska Türklerinin, bir süreliğine, bütün temel ihtiyaç ve harcamalarını ABD hükümeti gidermektedir. Ancak, ABD hükümeti Ahıska Türklerinden bir an önce İngilizce öğrenmelerini ve iş bulmalarını beklemektedir. Bu nedenle hemen herkes İngilizce kurslarına gitmeye başlamıştır. Böylece Ahıska Türklerinin önceliği, çok fazla İngilizce bilgisi gerektirmeyen işler bulmak olmuştur (08.02.2007, <http://www.ntvmsnbc.com>). Yukarıda söz konusu olan ülkelerle birlikte Ahıska Türkleri yaklaşık 15 ülkede yaşamaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Ahıska Türklerinin Toplam Nüfusunun Ülkelere Göre Dağılımı (2006)

İki büyük güç, Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusya'sı dağılmış, yerlerine Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği kurulmuştur. Böylece sınırlar yeniden çizilmiş ve sınır bölgesinde yaşayan Ahıska Türkleri, diğer tarafta yani Sovyetler Birliği tarafında kalmıştır. Bugün ise Ahıska Türkleri, yüz yıla yaklaşan serüvenlerinin son durağında, bir kısmı artık ABD'de daha çok Michigan'da, yerleşik hayata geçmeye çalışmaktadır.

AHISKA TÜRKLERİNİN ANAVATANA DÖNME SORUNU VE ÇÖZÜMÜNÜ ENGELLEYEN FAKTÖRLER

Gürcistan'daki mevcut ekonomik durum, Gürcülere göre Ahıska Türklerinin Gürcistan'a dönmelerini imkânsız kılmaktadır. Ancak, Gürcistan böyle bir göç başlattığında uluslararası kuruluşlar Gürcistan'a ekonomik destek vereceklerini beyan etmiştir. Özellikle, Avrupa Konseyi'nin başlattığı çalışmalar sonucu Gürcistan son dönemlerde yeni adımlar atma çabasına girerek, Ahıska Türklerinin anavatana dönüşüyle ilgili programlar hazırlamaya başlamıştır (05.02.2007, Ahıskalıların Bakü Zirvesi).

Ahıska Türklerinin Gürcistan'a dönüşleri: Gürcistan'ın hazırlayacağı kanun ve programlarla Avrupa Konseyi ile Türkiye'nin gözlemciliği altında gerçekleşmelidir. Ahıska Türkleri, Ahıska ve çevresindeki 209 köyden alınıp sürülmüşlerdir. Şimdi yapılması gereken: Bu halkın gasp edilen hukukunun iade edilmesi ve Ahıska Bölgesi'ne dönmesidir. Diğer taraftan, Gürcistan 29 Nisan 1999'da Avrupa Konseyi'ne üye olmuş ve Avrupa Konseyi'ne giriş şartı olarak Ahıska Türklerinin Gürcistan toplumuyla entegrasyonu ve anavatanlarına dönmelerine izin veren hukuki bir çerçeveyi kabul edeceğini ve Ahıska Türklerine Gürcistan vatandaşlığını elde etme hakkı tanıyacağını Avrupa Konseyi'ne giriş şartı olarak beyan etmiştir (Kütükçü, 2005). Bu çerçevede, Avrupa Konseyi dönüş sürecinin 2011 yılına kadar tamamlanmasını istemiştir. Gürcistan Parlamentosu 22 Haziran 2007'de Ahıska Türklerinin Ahıska'ya dönmesine yönelik yaptığı görüşmesinde: 134 lehte 14 aleyhte oyla Ahıska Türklerinin öz vatani olan Ahıska'ya (Güney Gürcistan) dönemeyecekleri kararını almıştır. Şimdiye kadar önemli bir çalışma yapmayan Gürcistan önümüzdeki dört yıl içinde bu sürecin tamamlanmasının imkânsız olduğunu öne sürerek zaman uzatmak, zaman uzadıkça da Ahıska'ya döneceklerin sayısını azaltmak istemektedir.

Sorunun çözümünü engelleyen başlıca faktörler:

— Sorunun çözümünü engelleyen faktörlerden en önemlisi Ermenistan faktörüdür. Ermenistan'dan gelen diplomatik baskı ve Ermeni diasporasının Ahıska Türklerinin gelişle bölgede sosyal huzursuzlukların baş göstereceğini

ve etnik çatışmaların çıkacağını iddia etmesi sorunun çözümünü engelleyen en önemli etkidir.

— Ahıska Türklerinin geri dönememelerinin diğer önemli bir faktörü ise Türk ve Müslüman olmalarıdır. Gürcistan Ahıska Türklerinin geri dönüşlerini, ancak onların Gürcü dilini kabul etmeleri ve Gürcü soyadlarını almaları halinde mümkün olacağını belirtmektedir.

Ahıska Bölgesi'nin geçmişte ve günümüzde Gürcistan'ın siyasi sınırları içinde olması nedeniyle sorun öncelikle Gürcistan'la ilgilidir. Rusya Federasyonu da Sovyetlerin her alanda varisliğini kabul etmiştir. Bu nedenle de sorunun çözümünde Rusya Federasyonu da aynı derecede sorumludur (Kütükçü, 2005). Kısacası, farklı ülkelerde yaşamak zorunda olan Ahıska Türklerinin sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitsel sorunlarının çözümü için ilgili devletler nezdinde girişimler yapılmalıdır. Ahıska Türklerinin anavatana dönüşü için yapılması gerekenler, en son yapılan, Bakü zirvesinde aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

— Ahıska Türklerinin Ahıska'ya dönebilmeleri için Avrupa Konseyi, AGİT, Karadeniz İşbirliği Örgütü, Avrupa Parlamentosu ve BM nezdinde girişimler başlatılmalıdır. Ahıska Türklerinin yaşadıkları insan hakları ihlallerinin sona erdirilmesi için Uluslararası Af Örgütü, Helsinki İzleme Teşkilatı ve İsviçre Uluslararası Hukukçular Derneği nezdinde bilgilendirme ve destek arayışları sürdürülmelidir.

— Ahıska Türklerinin dönüş hakları Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'yle yükümlenmiştir. Gürcistan, Ahıska Türklerinin dönüşü için taahhüt ettiği kanunu bir an önce çıkarmalıdır. Gürcistan'ın yükümlülüğünü yerine getirmesi için başta Türkiye ve Azerbaycan olmak üzere Avrupa Konseyi üyesi ülkeler nezdinde girişimde bulunulmalıdır.

— Dönüş kanunu çıkarsa, hiçbir Ahıska Türkü göçe zorlanmamalı, dileyenlerin buldukları ülkelerde veya başka ülkelere göç etmek isteyenlerin gittikleri ülkelerde, sosyal ve ekonomik şartları iyileştirilmelidir. Ahıska Türklerinin seslerinin duyulması için basın desteğine de ihtiyaç büyüktür. Bu çerçevede Ahıska Haber Ajansı oluşturulmalıdır.

— Diasporada yaşayan Ahıska Türklerinin sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitsel sorunlarının çözümü için ilgili ülkeler nezdinde girişimler başlatılmalıdır. Rusya'nın Krasnador Bölgesi'nde Ahıska Türkleri, kimlik verilmediği için başka ülkelere seyahat etme haklarından mahrum bırakılmışlardır. Krasnador'da ayrıca Ahıska Türklerine çalışma izni de verilmemektedir. Bu

sorunların çözümü için ilgili devlet ve uluslararası kuruluşlar ve dünya kamuoyu nezdinde girişimler başlatılmalıdır (05.02.2007, <http://www.ahiskali.com>).

Sonuçta, günümüzde Ahıska Türklerinin tekrar Ahıska'ya dönmeleri hem Gürcistan için hem de Ahıska Türkleri için çok önemlidir. Gürcistan, 60 yıldan fazla süren bir adaletsizliğe son veren bir devlet olarak büyük bir prestij kazanacaktır. Gürcistan, başta Türkiye ve Avrupa Birliği ülkeleri arasında güven kazanacak, Avrupa Konseyi, Birleşmiş Milletler, AGİT, Türkiye ve Uluslararası yardım kuruluşları harekete geçecek ve Gürcistan'a sorunun çözümü için büyük destek vereceklerdir. Ayrıca, Ahıska Bölgesi'ndeki imar-iskân faaliyetleri ülkede ekonominin canlanmasına katkıda bulunacaktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sovyetlerin tarih boyunca izlediği yayılcı politika, Kafkasya topraklarında yaşayan Türk topluluklarını aynı zamanda Ahıska Türklerini çok derinden etkilemiştir. Anavatanları bugünkü Gürcistan Cumhuriyeti'nin güneyindeki Ahıska Bölgesi olan Ahıska Türklerinin topraklarına Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği tarafından el konulmuş ve Ahıska Türkleri kendi yurtlarından sürgün edilmişlerdir. Rusların, bilinçli ve zorunlu olarak uyguladıkları göç ve sürgün programları, bu topraklar üzerindeki potansiyel Türk birliğine engel olabilmek amacını taşımıştır. Sovyet yönetimi altında yaşayan Ahıska Türkleri ise her zaman kendisini Anadolu Türklerine dolayısıyla Türkiye'ye daha yakın hissetmiştir. Din ve dil birliğinin söz konusu olması Rus işgali altında yaşayan Ahıska Türklerinin, daha çok Türkiye'ye sığınmalarına neden olmuştur.

II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği'nin lideri olan Stalin tarafından verilen kararlar Ahıska Türkleri 1944 yılında Orta Asya'ya sürülmüş ve Sovyetler döneminin son yıllarına kadar bu bölgede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. 1989'da Rusların kışkırtmaları doğrultusunda iki Türk topluluğu (Özbek-Ahıska Türkleri) birbirlerine düşmüş ve böylece Ahıska Türkleri Özbekistan'dan da sürgün edilmiştir. Bu dönemde onlara daha çok Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan kucak açtığından Özbekistan'dan göç eden nüfusun büyük çoğunluğu bu ülkelere yerleşmiştir.

Sovyet döneminde yapılan sürgünlerden sonra Ahıska Türklerinin tarihî coğrafyası her yönüyle karmaşık bir süreç içerisine girmiştir. Böylece ağır ekonomik durum ve her ülkedeki farklı yaşam koşulları, bu karmaşık süreci daha da içinden çıkılmaz hale getirmiştir.

Gürcistan, Ahıska Türklerinin anayurtlarına dönüş çabalarını ciddiye almadığı için sorunun çözümü konusunda isteksizdir. Son dönemlerde Avrupa Konseyi'nin başlattığı çalışmalar sonucu Gürcistan konuyla alakalı olarak, az da olsa, yeni adımlar atma yoluna girmiş ve bazı programlar hazırlamaya başlamıştır. Avrupa Konseyi, dönüş sürecinin 2011 yılına kadar tamamlanmasını istemesine karşın, Gürcistan önümüzdeki dört yıl içinde bu sürecin tamamlanmasının imkânsız olduğunu dile getirerek süreci uzatmak ve böylece Ahıska'ya döneceklerin sayısını azaltmak istemektedir.

Bugünkü nüfusu 600.000 dolayında olan Ahıska Türkleri dünyada 15'e yakın ülke ve yüze yakın bölgede yaşamlarını sürdürmektedirler. En fazla buldukları ülkeler ise Türkiye, Kazakistan, Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve Kırgızistan'dır.

Günümüzde Türk toplulukları içerisinde kendi yönetimi olmayan tek Türk topluluğu olan Ahıska Türklerinin kendi okulları ve yayın organları yoktur. Ancak, Ahıska Türkleri kendilerini bir arada tutacak ve anavatana dönüşleri konusunda kendilerine yardımcı olacak bazı kültür merkezleri, dernekler ve cemiyetlere sahiptirler.

Ahıska Türkleri geniş bir alana sürülmelerine ve buna bağlı olarak geniş bir coğrafyada yaşamalarına rağmen, Türklüklerinden hiçbir şey kaybetmemiş ve bugüne kadar, kendi bünyelerinde, Türk adını ve kimliğini yaşatmasını bilmişlerdir. ©

KAYNAKLAR

- Agara, İ. (2004). *Ahıska Türkleri (Sürgünüünün 60. Yılı Anısına) İnsanlık Dramu*. İzmir Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İzmir: Karaca Matbaası Yayınları.
- Aslan, K. (1995). *Ahıska Türkleri*. Ankara: Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, No: 1.
- Badalov, Ç. (2004). *Bütün Yönleriyle Ahıska Türkleri*. Çimkent.
- Bayraktar, R. (1999). *Ahıska (21. Yüzyılda İnsanlık Dramu)*. İstanbul: İhlas Matbaacılık.
- Çetioğlu, O. "Ahıska Türkleri". *Orkun Dergisi*. *Derginin sayı numarasına ve tarihine ulaşılammıştır*.
- Gonquest, R. (1987). "Kayıp Bir Halk: Rusya Mesketyaları". (Çev. Eşrer Özbilen). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 50, s. 183-188.
- Hacılı, A. (1992). *Geribem Bu Vetende (Ahıska Türklerinin Etnik Medeniyeti)*. Bakü: Gençlik Yayınevi.
- Kukulov, T. (1999). *Ahıska Türklerinin Tarihine Bir Nezer*. Bakü.
- Kütükçü, M. A. (2005). "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Anavatanlarına Dönüş Sorunu". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, s. 271-284.
- Oğan, S. (2001). "Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu". *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel*. Ankara: Asam Yayınları, Cilt: 7, Sayı:1, s. 431-453.
- Piriyeva, S. (2005). *Ahıska Türkleri Azerbaycan'da (Tarihi, Sosial-Medeni Heyat)*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Seferov, R. (2005). "Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını. Sayı:17, s. 395-410.
- SBDİK (1939, 1959, 1989). "Sovyetler Birliği'nin İstatistik Göstericileri". *Sovyet Nüfus Sayımı Verileri*, Moskova.
- Uravelli, O. (1994). "Ahıska'da Türk Nüfusunun Sürülmesine Dair Gizli Sovyet Belgeleri". *XII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 47-48.
- Zeyrek, Y. (2001). *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Ankara.
- Bizim AHISKA (2005-2006): Üç Aylık Kültür Dergisi*. Uluslararası Ahıska Türk Dernekleri Federasyonu'nun Yayın Organı, Sayı: 1-6, Ankara: Kozan Ofset Yayınları.
- 05.02.2007. *Ahıskalıların Bakü Zirvesi*. <http://www.ahiskali.com/yazi3.php?id=155>.
- 08.02.2007. *Amerika'nın Son Türkleri: Ahıskalılar*.

<http://www.ntvmsnbc.com/news/367757.asp>.
<http://www.ahiskalilar.org/portal/index.php>.
http://www.cavityalcin.com/dunya_siyaseti_22.html.
<http://www.geocities.com/ahıska1944/turkilleri.html>.
<http://www.orkun.com.tr>.